

Zafer TOPRAK*

Röportaj: Sinan Yıldırım

Tarih: 18 Aralık 2007 saat 16.15

Yer: Yeni Hayat Apartmanı, Beyoğlu

Kayıt Çözümleme: Merin Sever

Sinan Yıldırım: *İsterseniz önce 1908 ve II. Meşrutiyet hakkında en çok tartışılan meselelerden biriyle başlayalım. 1908 aslında neydi? Bir burjuva devrimi midir, bürokratik devrim midir, askeri darbe midir? Nasıl değerlendirebiliriz?*

Prof. Dr. Zafer TOPRAK: Tarihte devamlılık ve kesintiler tarihsel perspektiflerimizi de belirliyor. 1908'i bir kırılma noktası olarak ele alabiliriz. Ama öbür taraftan da Osmanlı'nın kendi bünyesi içinde bir devamlılıktan da söz edebiliriz. 1908 aslında bir devrimdi. Gündeme getirdiği dönüşümleri düşünürsek, geçmişle olan bağın bir ölçüde koptuğu bir evreydi. Çünkü genelinde, eğer siyasi kavramlar bağlamında bakarsak, bir tür mutlak monarşiden meşruti monarşiye, yani anayasal monarşiye geçiş olarak nitelendirebiliriz. Her ne kadar daha önce bu bağlamda bir deneyim olmuşsa da, *I. Meşrutiyet* çok kısa ömürlü olmuştu. Oysa 1908'de Türkiye'de, bir tür meclis eksenli yeni bir siyasal yapılanmaya doğru girildiğini söyleyebiliriz ve o meclis bugüne kadar devam eden bir meclistir, bunu unutmamak gerekir. Çok az ülkede bu denli devamlılığı olmuştur meclislerin, özellikle iki dünya savaşı arasında birçok meclis kapanmıştır. Türkiye'de çok kısa inkıtalarda dışında ki o zamanlarda da Kurucu Meclis demişiz, Danışma Meclisi demişiz, böyle adlarla ifade etmişiz ama meclisin devamlılığı sözkonusu, o yüzden Türkiye'nin demokratikleşme süreci içerisinde 1908'in apayrı bir yeri var. *Meclis-i Mebusan* ve *Meclis-i Ayan*, her ikisi birlikte *Meclis-i Umumi* ya da *Meclis-i Milli* olarak nitelendiriyoruz, bu aslında Türkiye'de siyasi yapılanmada köklü bir dönüşümü getiriyor. Ama bunun ötesinde, 1876 Kanun-i Esasi'sinin aktif ve etkin bir şekilde uygulanması aşaması gündeme geliyor. Kimi hak ve özgürlükler pekiştiriliyor. 1908'le ilgili geniş bir kamuoyu oluşuyor, büyük ölçüde basında - bildiğiniz gibi basın bayramı aynı zamanda 24 Temmuz- sansürün kalktığını ifade ediyoruz. Bütün bunlar aslında özgürlüklerin de genişlemesi anlamına geliyor ve tabii bunların ötesinde devletin yapılanmasında yeni bir takım gelişmeler oluyor. Mesela bana sorarsan, 1908'le birlikte çağdaş anlamda bir bütçenin gündeme gelişi, aslında gerçekten modern devlet için de son derece önemli bir evre. Meclisin denetlediği bir bütçe onayı ve devlet gelir ve giderlerinin öngörüsü, 1908'le birlikte başlıyor ve bu da çağdaş devlet için önemli bir kırılma noktası diyebilirim. O yüzden bütün bu unsurlar bağlamında baktığımızda aslında 1908 köklü bir dönüşüm oluşturuyor. Ayrıca, Türkiye'de 1908 kavramsal bağlamda çağdaş sosyal bilimlerin doğduğu bir evredir. Çünkü 1908 sonrası yapılanma büyük ölçüde *3. Cumhuriyet Fransası*'nın öngördüğü veya *3. Cumhuriyet Fransası*'nda oluşan bir modelin aktarımı şeklinde oluşuyor. Büyük ölçüde *3. Cumhuriyet* yazarlarının çevrildiği bir evre. II. Meşrutiyet ortamında, bir ölçüde Türkiye'de ulus devlet anlayışı köklenmeye başlıyor. Cumhuriyet'te pekişecek olan, güçlenecek olan ulusçuluk

* Prof.Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü Müdürü

anlayışının doğduğu bir evre. Bütün bunlara toplu bir şekilde baktığımız vakit, II. Meşrutiyet'i aslında Türkiye'ye büyük ölçüde moderniteyi getiren bir evre olarak görmek gerekir. II. Meşrutiyet'i bir tür, *Tarık Zafer Tunaya hocamızın* deyiimiyle, "*cumhuriyetin laboratuvarı*" olarak görmemiz mümkün.

1908'in devrim olarak tanımlanıp tanımlanmaması sorununda, 1908'i yapanların kendilerini nasıl ifade ettiklerine bakıyorum ben. Bir kere II. Meşrutiyet'in literatüründe bir "*içtimaî inkılâp*" kavramı var, sosyal devrim kavramı, bunu işliyorlar. Zaten sosyal devrimler de bir yılda olan devrimler değildir daha zamana yayılmış devrimlerdir. Ben o kanıdayım ki Türkiye 1908 ile 1938 arasındaki 30 yıllık evrede bir sosyal devrim geçiriyor, köklü değişimlere uğruyor. 1919-23 arasında siyasi kadroların etkin bir şekilde devlet yapılanmasını değiştirdikleri, yani bir noktada hanedandan cumhuriyete geçişi ifade eden bir siyasi devrimden söz edersek, 1908'den itibaren başlayan ve daha uzun soluklu bir toplumsal devrime de değinebiliriz. Türkiye'de daha laik bir yapılanmaya yönelik gelişmelerin ve toplumda aile yapısından tut kadına kadar bir takım sosyal dönüşümlerin geçirildiği bir evre. Burada şimdi kim bu devrimi gerçekleştirdi, buna bakarak senin soruna farklı bir açıdan yaklaşmak mümkün. Türkiye'de tabii orta katmanlar dediğimiz vakit bunu daha bir mektep görmüş insanlar oluşturuyor; Harbiye'siyle, Mülkiye'siyle, Tıbbiye'siyle ve bu insanların, bu entellektüel birikimin 1908'de önemli bir yeri var. Çünkü bunlar zaten bir noktada II. Meşrutiyet öncesi, dünyadaki gelişmeleri yakından izleyebilecek donanıma sahip insanlar. Bunlar, bu okullar, büyük ölçüde Fransız "*Ancien régime*"inin bir takım "*grande école*"rini taklit eden okullar. Türkiye'de bir tür aydınlanma düşüncesi tabandan değil tavandan gelmiştir. Zaten aydınlanma düşüncesi entellektüel bir boyut taşır. Türkiye'de de entelektüel etmen sosyo-ekonomik etmenlerden daha bir ağırlıklı olmuştur. O nedenle de Türk devrimi aslında son kertede bir kültürel devrimdir ve bu bağlamda baktığım vakit, bunun tavandan olması da bir noktada doğaldır. Türkiye'de ekonomik yönü güçlü bir orta sınıftan söz edemiyoruz. O nedenle aslında bu kadrolar bir şekilde o boşluğu doldurmuştur. Ama şunu da söylemekte yarar var, bu kadrolar o günün entellektüel bağlamda en birikimli kadrolarıdır. Yani dünyada ne olup ne bittiğini bilen kadrolardır, bunu da göz ardı etmemek gerekir.

Peki genel olarak II. Meşrutiyet dönemi ve 1908 üzerine söylenenleri değerlendirdiğimizde, Türk tarih yazımında II. Meşrutiyet'in nasıl değerlendirildiği hakkında neler söyleyebilirsiniz?

Şimdi şunu söyleyeyim, her tarihte demin belirttiğim gibi bir takım kırılma noktaları vardır. Bu kırılma noktaları genellikle bir devrimsel dönüşüm evresi geçirir ve her dönem kendinden öncekini bir şekilde yargılar. O nedenle geriye doğru saydığımız vakit, bugün diyelim 2. *Cumhuriyetçiler* 1. *Cumhuriyet*'i yargılar, Kemalistler II. *Meşrutiyeti* yargılar, II. *Meşrutiyet Abdülhamit*'i yargılar, Abdülhamit *Tanzimat*'ı yargılar; böyle böyle geriye doğru gider bu olay. O nedenle Türkiye'de Cumhuriyet'in ağırlıklı söylemi II. Meşrutiyet'i epey yargılamıştır. Bir noktada, imparatorluğun sona erişinin faturası büyük ölçüde II. Meşrutiyet'e çıkarılmıştır. Mustafa Kemal bildiğimiz gibi Nutuk'a "*19 Mayıs'ta Samsun'a çıktım.*" diye başlar, yani daha önceki dönemi "*tabula rasa*" sayar ve siler bir anlamda. Oysa bir devamlılık vardır bunu görmezden gelemeyiz. *Cumhuriyet Halk Partisi*'nin

evveliyatı *Cumhuriyet Halk Fırkası*, *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın evveliyatı *Halk Fırkası*, *Halk Fırkası*'nın evveliyatı *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, ordan *Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'ne gidiyoruz, ondan evvel *Müdafaa-i Hukuk* cemiyetlerine gidiyoruz. Onun da gerisine baktığımız vakit *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*'ni görüyoruz, tamamen II. Meşrutiyet yıllarında kurulmuş bir dernek. Bunların devamlılığını gördüğümüz takdirde aslında bir ölçüde 2. Meşrutiyet'i yargılama konusunda biraz daha dikkatli olmamız gerekir diye düşünüyorum. Yani Milli Mücadele'yi götüren kadrolar, üç aşağı beş yukarı bana sorarsan, İttihatçı zihniyete hâkim kadrolardır. Birçokları İttihatçıdır zaten ve bir ölçüde Milli Mücadele'yi 1919'da değil, Balkan Harbi'yle birlikte başlatmak daha doğru olur. Bu süreci 1912'de başlayan ve 1922'ye kadar, yani Büyük Taarruz'a kadar süren bir savaş olarak algılamamız mümkündür. Zaten kadrolar üç aşağı beş yukarı aynı kadrolardır. Bu bağlamda Cumhuriyet kendi kimliğini oluşturmak için, geçmişi biraz yargılayıcı bir üslupla ele almıştır. Bildiğiniz gibi o dönemin kadroları üç kez yargılanmıştır; 1918'de *Meclis-i Mebusan'da*, 5. Şube'de yargılanmışlardır, ondan sonra *Divan-ı Harb-i Örfi*'de yargılanmışlardır 1919'da, bir de İzmir suikastı ertesini 1926'da *Ankara İstiklal Mahkemesi*'nde yargılanmışlardır. Bir noktada her ihtilal kendi evlatlarını da yer, bunu da biliyoruz. Bir kurt kanunu esprisi var tüm bu süreç içerisinde, o nedenle geçmişe böyle bir perspektifle bakma gereği duymuştur cumhuriyetin ilk kadroları. Ama artık daha serinkanlı olmamız gerekir, daha dengeli bir şekilde geçmişe bakabilmemiz gerekir. Demin de belirttiğim gibi aslında Cumhuriyet'teki fikir hareketlerinin temelinde büyük ölçüde Meşrutiyet vardır. Meşrutiyet'in gündeme getirdiği dönüşümler köklü dönüşümlerdir, toplumsal olduğu kadar siyasaldır, ekonomiktir.

Toplumsal anlamda da bu 1908'e yönelik algının unutulduğunu ya da bir unutulma süreci yaşandığını söyleyebiliriz aslında değil mi? 1950'lere kadar kutlanan, resmi olarak olmasa bile halkın nezdinde bilinen ve ilgi gösterilen bir gün, günümüzde hiçbir şekilde neredeyse hatırlanmıyor.

Tabii II. Meşrutiyet, yani daha doğrusu eski tarihle 10 Temmuz, yeni tarihle 23 Temmuz, aslında bir milli bayram olarak kutlandı. Uzun yıllar, Cumhuriyet yıllarında da 1930'ların ortalarına kadar kutlandı bir şekilde, çünkü ilk milli bayramımız, ondan öncekiler dini bayramlardı. Ama 1908 aslında sanıldığından daha geniş bir yankı uyandırdı, özellikle diyelim mazlum ülkelerde büyük yankı uyandırdı. Çünkü ilk kez "düvel-i muazzama"ya karşı bir başkaldırının da ilk nüvelerini bulmak mümkün orada. Özellikle birçok İslam ülkesinde 1908 yankı uyandırmıştır. Uzun yıllar insanlar çocuklarına *Enver* ismini, *Niyazi* ismini vermişlerdir. Bizim bildiğimiz ünlü sosyolog Niyazi Berkes'in ikiz kardeşi *Enver*'dir. Biri *Enver*, biri *Niyazi*'dir. Ne bileyim, Mısır'da *Enver Sedat*'ın adı veyahut Arnavutluk'ta *Enver Hoca*'nın adı *Enver Paşa*'dan gelir. Bu denli yankı uyandırmıştır aslında dünya ölçeğinde. Jön Türkler, birçok İslam ülkesinde *Jeune Égyptien*, *Jeune Algérien*, *Jeune Tunisien* gibi isimlerle faaliyet gösteren grupların sürükleyeceği bağımsızlık hareketlerinin doğuşuna, bu grupların oluşumuna ilham kaynağı olmuştur. Bunları göz ardı etmemek gerekir. Bugün hala iyi bir sözlüğe baktığın vakit, *Jön Türk* diye bir kavram bulursun ve o "reformatör" anlamına gelir, yani reformları yapma çabası içerisinde olan bir kişi daha doğrusu kişiler olarak

tanımlanır. O nedenle aslında ünlü tarihçiler dünya tarihini yazarlarken Jön Türkler'e ayrı bir yer ayırmaktadırlar. Bunların en ünlülerinden biri *Hobsbawm*'dir. *Eric Hobsbawm*'a baktığın vakit, son derece olumlu gözlemlerde bulunur Jön Türk hareketi için. Yani Jön Türkler'in bugün unutulduğunu ne kadar söyleyebiliriz bilemiyorum. Tabii Türkiye'de bir tür bellek yitirme olayı var. Cumhuriyete kadar, daha doğrusu *Jön Türkler*'e gitmene gerek yok, çok yakın dönemde bile, bugün gençlik çok az şey biliyor. *Adnan Menderes* dediğin vakit *Menderes*'i bile bilmeyen öğrenci var. O yüzden o kadar gerilere gitmeye gerek yok. O, bizim eğitim sistemimizdeki çarpıklıktan ileri geliyor diyebilirim. Ama giderek Türkiye'de tarihçilik daha serinkanlı bir şekilde II. Meşrutiyet'e bakmaya başladı. İşte bu yüzüncü yıl kutlamaları aslında bir vesile oluyor, daha ayrıntılı bir şekilde ele alma çabası içerisinde oluyoruz. Ama II. Meşrutiyet tarihini *Enver-Talat-Cemal* şeklinde bir üçlüye indirgemek de haksızlık olur diye düşünüyorum ben, çünkü II. Meşrutiyet birçok toplumsal dönüşümleriyle Cumhuriyet'e açılım sağlamıştır. Eğer bir medeni kanununuz varsa 1926'da, 1917'deki *Hukuk-u Aile Kararnamesi*'ni gözardı edemeyiz; o önemli bir açılım sağlamıştır. Gene I. Dünya Savaşı yıllarındaki bir dizi reform hareketleri, daha sonraki bizim üniter ulus devletin oluşmasında bir başlangıç oluşturmuştur. Eğitimin birlikteliği, adaletin birlikteliği, bütün bunlar aslında II. Meşrutiyet yıllarında başlamıştır. Yani şer'i mahkemelerin, din esaslı mahkemelerin üst mahkemeleri nizami mahkemeler, laik mahkemeler olmuştur veya bütün dini nitelikteki okullar, *sübyan mektepleri* ve benzeri mektepler *Maarif Nezareti*'ne bağlanmıştır. Yani onlar da laik bir yapıya doğru yönelmiştir, bütün bunları göz ardı edemeyiz. Veya yeni bir aile modeli, *Ziya Gökalp*'in söylediği "*milli aile*", "*yuva*" filan gibi kavramlar bizim bugün çekirdek aile dediğimiz yapıyı tanımlamakta aslında; *pedersahi* geniş aile modelinden, yeni bir modern aile tipine geçişi simgeliyor. Tabii ekonomik alandakileri gündeme getirmiyorum, ekonomide de, bütün bizim Cumhuriyet döneminin ekonomi politikaları büyük ölçüde Meşrutiyet yıllarında çizilen ve daha sonraları bizim ithal ikameci dediğimiz ekonomik modele uygun düşen, "*milli iktisat*" diye nitelendirdikleri, -daha sonra onun adı devlet iktisadiyatı oldu, devletçilik oldu, değişik şekillerde oluştu- bu sürecin bir parçası. O yüzden kesintiden çok ben devamlılığı daha çok görme eğilimi içersindeyim şahsen.

İktisat kısmına özellikle sizin çalışmalarınız bağlamında geri döneceğiz, ama isterseniz şurdan devam edelim. İslam ve Doğu ülkelerinde 1908 etkilerinden biraz bahsettiniz özellikle mazlum devletlerin gözündeki çok büyük etkileri olduğunu söylediniz. Peki Batı'da ya da büyük devletler, büyük güçler düzeyinde 1908'in etkileri neydi, nasıl bir etki yarattı?

1908'de, bu düvel-i muazzama diyebileceğimiz Batı güçleri, bir noktada Abdülhamit rejimine alternatif bir rejimin gündeme gelişini ilk evrede olumlu karşıladılar. Ama şu kadarını ifade edeyim bu ülkelerin yayılmacı politikaları aslında Osmanlı'da bilmem parlamento varmış, anayasal rejim varmış, bunları hiç bir şekilde kaale almıyorlardı. Açıkçası kolonyal esprilerini sürdürüyorlardı ve zaten Jön Türkler'in bilinçlenmelerinde bu politika çok önemli rol oynadı. Jön Türkler aslında, Türkiye'nin anayasal bir düzene geçişinin, parlamentonun açılışının, Batı'nın Türkiye'ye daha sıcak bakmasına vesile olmadığını gördüler; bu önemli bir

unsurdur. Batı, kapitülasyonların kaldırılması için veyahut Osmanlı'nın kendi günlük politikalarına sahip olabilmeleri, yani hükümler olabilmeleri alanında attıkları her adıma ket vurdu. Batı aslında Türkiye'deki gelişmeleri bir şekilde kendi "mission civilisatrice" yani uygarlaştırıcı işlevinin bir uzantısı olarak gördü. Ama her zaman Türkiye bir şekilde kendi kolonyal esprilerinin yani oryantalist esprilerinin zihniyetinin bir parçası olarak gündeme geliyordu. İşte Jön Türkler'in en büyük tepkisi aslında buna ama bunu ancak çok geç idrak ettiler. Bosna-Hersek'in ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Girit'in bağımsızlığı, Balkan Harbi'yle birlikte büyük toprak kaybı... Bütün bunlar en sonunda o dönemdeki kadrolara uyarıcı bir işlev gördü ve onun üzerine zaten bir tür ulusçuluk anlayışı yeşermeye başladı. Osmanlı topraklarına en geç, en son gelen ulusçuluk Türk ulusçuluğudur bildiğin gibi. Ona bir tepki olarak gündeme geldi. Yani Batılılar için Meşrutiyet ilan edilmiş edilmemiş, bunu tamamen kendi çıkarları bağlamında bir yere oturtabildikleri evrede bir anlam kazanıyordu. Yoksa onlar için öyle bir misyonun olduğu kanısında değilim ben şahsen.

Bunu biraz da Kemalist tarihyazımı içerisinde 1923'e atfedilen büyük güçler karşısında ezilenlerin gücünü ortaya çıkardığı yönündeki yorumları 1908 ile karşılaştırabilmek için de soruyorum. 1923 ve 1908'in bu anlamdaki etkilerini karşılaştırabilir miyiz?

Milli Mücadele çok kötü bir evrede gündeme geldi, iki dünya savaşı arasında gündeme geldi ve o evrede aslında *düvel-i muazzamanın* karşısında yer alan sırf *Mustafa Kemal* değildi. Öbür tarafta da *Sovyet Devrimi* olmuştu. Bir de tabii bu Dünya Savaşı, Avrupa'yı çok yıpratmıştı, bunu da göz ardı etmemek gerekir. O nedenle *Milli Mücadele* aslında bir noktada dünya güç dengelerini de değerlendirerek bir başarıya imza attı, bunu göz ardı etmemek gerekir. Tabii Osmanlı da aslında on yıl savaşmıştı, büyük ölçüde bir güç kaybına uğramıştı, ama karşısındaki düşman da aslında bir noktada direnç gücünü önemli ölçüde yitirmişti. Tabii bir de şunu unutmamak gerekir, bıçak kemiğe dayanmıştı *Sevr*'le birlikte. Artık Osmanlı yok olmuştu, yani bir devlet, koskoca bir imparatorluk yok olmuştu; o yüzden canını dişine takarak bir şekilde bir mücadele azmi gündeme gelmişti. Bir de tabii bu kadar yıl savaşıldıktan sonra bilenmişti bu kadrolar, yani asker kadrolar. Biraz önce de belirttiğim gibi bunun bir süreç olarak düşünülmesi gerekir. Şimdi, tabii bu *Mustafa Kemal*'in kadrolarının Milli Mücadele'de bir ölçüde Batı'ya meydan okuması bir birikimin sonucuydu. I. Dünya Savaşı'nı bitiren beş antlaşma var, *St. Germain, Versailles, Neuilly, Trianon ve Sevr*. Şimdi bunlar çok haşın anlaşmalar ve büyük ölçüde ülkeleri, imparatorlukları yok eden ve aynı zamanda büyük harp tazminatları yükleyen ve Osmanlı'yı da bir noktada bölüp parçalayıp bir şekilde çok dar bir alana hapseden bir antlaşma *Sevr* Antlaşması. Şimdi aslında hemen hemen bütün ülkeler bu antlaşmalar ertesini *irredantist* oldu. Ama bu *irredantist* politikalarda başarı gösteren tek ülke aslında Türkiye oldu. Kısa bir süre sonra *Lozan*'la onu telafi etti, zaten telafi edemeyen diğer ülkeler de II. Dünya Savaşı'na neden oldular bir şekilde. *Hitler*'i iktidara getirdiler... Türkiye aslında demin de belirttiğim gibi uzun yıllardır bir şekilde savaşıyordu. Balkan Harbi'nden beri aslında giderek yok olan bir imparatorlukta, yeni bir ulus devlet için bir toprak oluşturma çabası içerisindeydi. Şimdi bu bağlamda baktığımızda aslında bütün bu

kadroların, meşrutiyet kadrolarının bilinçlenmeleri de bu süreç içerisinde oldu, bunu da *Talat Paşa*'nın anılarında çok net bir şekilde görüyoruz. Jön Türkler başta çok Avrupa yanlısı bir tavır içerisindeyken, giderek Avrupa ülkelerinin kendilerine bir çözüm sunmadığını, *Reval*'den sonraki antlaşmalarla birlikte, Osmanlı Devleti'nin tarihten silinmesini hedefleyen bir politika izlediklerini çok geç gördüler. Bu nedenle zaten Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi kaçınılmaz oldu. Kadere meydan okurcasına bir girişti o I. Dünya Savaşı'na giriş. Bu anlamda baktığımızda *Mustafa Kemal* kadrolarının bir ölçüde mazlum milletler için ümit vaadeden tavrına giden yolun başlangıcı bütün bu süreci oluşturuyordu. Bir bilinçlenme süreci de diyebilirim. İttihatçıların zaten bir noktadan sonra Batı'da bu denli yargılanmasının nedeni de bilinçaltındaki bu tepkisel, Batı'ya karşı olan tavırlarından kaynaklanıyor. Bu nedenle de *İttihatçılar* uzun yıllar Batı'da da yargılandı yani sırf Türkiye'de yargılanmadı. Bir noktada Cumhuriyet Türkiye'si ile Meşrutiyet arasındaki devamlılığı görmezlikten geldi Batı. Bunun üzerine özellikle *Eric J. Zürcher*'in anlatılarında bir ölçüde bu devamlılık gündeme getirildi ve Türkiye'de de yavaş yavaş o devamlılığın anlamlılığı ön plana çıkmaya başladı.

Peki 1908 ve 1923 arasında bir rekabetten bahsedebiliriz miyiz?

Vardı muhakkak, şöyle bir rekabet var, kurt kanunu diyorum ya, yani herşeyden evvel *İttihat ve Terakki*'nin içinde bir rekabet vardı, Jön Türklerin içerisinde bir rekabet vardı. Monolitik bir yapı değildi zaten Jön Türk hareketi, İttihatçı hareket. Çok farklı perspektifleri hedeflemişti *Jön Türk hareketi*. *İttihat ve Terakki*'nin *Merkez-i Umumisi* bile ortak bir görüşe sahip bir merkez-i umumi değildi, çok farklı görüşlerin aynı potada eritildiği bir perspektife sahipti. O nedenle aslında daha sonra, Cumhuriyet'in ilk evrelerinde diyeyim, İttihatçıların yargılanmaları, aslında bir noktada İttihatçıların İttihatçıları yargılamaları şeklinde de görülebilir. Yani bir şekilde bir dizi İttihatçı Kemalist bir çizgiye oturmuştu, diğer bir dizi İttihatçı daha muhalif bir çizgideydi; hatta kendi geleneksel İttihat ve Terakki yapısını sürdürmeye yönelmişti. O günkü konjonktürdeki değişimleri yeterince göz önünde bulundurmuyordu. Mesela son İttihatçıların Ankara İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmalarının, nedeni budur. Ama belirttiğim gibi o İstiklal Mahkemeleri'nde yargılayanlar da İttihatçı'dır, yargılananlar da İttihatçı'dır, yani bunu da görmek gerekir.

Biraz daha İttihat ve Terakki üzerinde duralım isterseniz. Cemiyetin 1908 sürecindeki yeri, önemi ve sonrasında oluşan düzen açısından, hem fikirsel hem devlet organizasyonu açısından ne tür bir etkisi vardı?

Tabii İttihat ve Terakki başlangıç aşamasında gizli bir örgüt olarak doğdu, bir cemiyetti. Batı'da, özellikle İtalya'da benzeri örnekleri sayabiliriz. Hatta *mason* örgütlerini bile bunun içine katabiliriz, bu türden gizli bir yapısı vardı. 1908 ile birlikte bu gizli yapıdan bir ölçüde sıyrıldı ama yarı-gizli olarak kaldı bir noktada. *Cemiyet* olarak varlığını sürdürdü. Ama şunu söylemek gerekir Türkiye'de ilk modern anlamda siyasi parti İttihat ve Terakki'ydi, bunu da gözardı etmemek gerekir. Aslında *İttihat ve Terakki Fırkası* diye bir olay da vardı ama o fırka daha çok meclis grubu anlamına geliyor idi. İttihat ve Terakki, Türkiye'de siyasal

yaşamın bence gelmiş geçmiş en önemli kurumuydu, bunu bu şekilde koyabiliriz. Bugüne kadar baktığımız vakit, Türkiye tarihinde, Cumhuriyet Halk Partisi dâhil, *İttihat ve Terakki* yapılanmasında ve etkinliğinde bir partiden söz etmek mümkün değil. Bir de tabii *İttihat ve Terakki* döneminin ne denli çalkantılı bir dönem, ne kadar inişli çıkışlı bir dönem olduğunu düşündüğümüz takdirde, 1908-1918 gibi on yıllık bir döneme ne kadar derin dönüşümler soktuğunu da görebiliriz. Tabii *İttihat ve Terakki* başlangıçta çok daha liberal bir çizgiyi izliyordu, bunu da göz ardı etmemek gerekir. Çoğulcu bir yapının, Osmanlı'da ve Türkiye'de çoğulcu bir yapının, 1908'le birlikte, parlamento ile birlikte, anlamlılığına inanmışlardı. Ama bu inançlarını kısa sürede yitirdiler. Nedeni de Osmanlı'nın sürekli parçalanması, küçülmesi ve isyanlar... Bütün bunlar aslında *İttihat ve Terakki*'yi giderek daha otoriter bir çizgiye çekti. Özellikle *Bab-ı Ali baskınından* sonra, 1913 sonrası, daha otoriter bir çizgiye çekti. Ama şunu da unutmamak gerekir, II. Meşrutiyet dönemindeki en radikal kararlar, dönüşümler, toplumsal bağlamda ekonomik bağlamda, bu otoriter evrede gündeme gelmiştir. 1912-1913'e kadar *İttihat ve Terakki* siyasi programında yer alan hususları gerçekleştirmedi büyük ölçüde. Onun üzerine giderek daha otoriter yöntemlere başvurdu. Aynen *Cumhuriyet Halk Partisi*'nde de bunu görürüz. 1925-1927 yılına kadar daha bir arayış içerisindeyken birden bire daha otoriter bir çizgiye gider 1930'lu yıllarda ve reformları ancak o bağlamda gündeme getirebilir. Yani bir ikilem içerisindeydi *İttihat ve Terakki* de: bir takım geçici önlemlerle reformları mı yürütecekti, ya da çok daha ılımlı bir tavır koyarak zaman içerisinde bir takım dönüşümlerin gerçekleşmesini mi bekleyecekti? İttihatçılar birinci tercihte bulundular, yani olayın çok daha radikal adımlarla çözüm bulabileceğine inandılar ve o nedenle de iktidarı çok daha sıkı bir kontrol mekanizması altında tutmayı yeğlediler. Zaten savaş dönemlerinde de pek fazla seçenekleri yoktu. Savaş dönemlerinde demokrasiydi, çoğulculuktu, bu tür politikaların pek anlamı kalmamıştı. Sıkıyönetimin hâkim olduğu bir dönemde zaten iktidarların belirli bir yaptırım gücü ortaya çıkıyor. *İttihat ve Terakki* de savaş yıllarında aslında kendi hegemonyasını kurmuştu. Ama o hegemonya altında aslında önemli reformlar oldu, onu da gözardı etmemek gerekir. O ortam olmasaydı o reformlar gerçekleşebilir miydi, mesela 1917 tarihli *Hukuk-u Aile Kararnamesi*'nden bahsettik... Savaş biter bitmez, İttihatçılar iktidardan düşer düşmez, *Hürriyet ve İtilaf*'ın ilk yaptığı şeylerden biri bu kararnameyi kaldırmak oldu. Bunlar kanun hükmünde kararnamedir. İttihat ve Terakki meclisten geçiremeyeceği radikal kararlarını kanun hükmünde kararname şeklinde geçirmiştir. Çünkü biliyor, hükümet meclisin daha ilerisindeydi, meclisin muhafazakârlığına karşılık *İttihat ve Terakki* hükümetleri daha radikal kararlar alabiliyorlady, bunu da kanun hükmünde kararnamelerle gerçekleştiriyordu. O nedenle mesela *Ahmet Rıza İttihatçılar*'a çok kızmıştır, çünkü kanun hükmünde kararnamelerin daha sonra meclise gelip onaylanması gerekir, onaylatmamıştır İttihat ve Terakki. Yani bir tür aydın despotizminden söz etmek mümkün bu evrede.

1908'in ideallerinden olan "adalet, müsavet, hürriyet ve uhuvvet" kavramlarından ve bu ideallerin toplum içinde yaygınlaştırılması çabalarından bahsedebilir misiniz biraz? Bu kavramsallaştırmaların 1908 sürecindeki yeri ve önemi nedir, hangi anlamlarda kullanmıştır bunları İttihat ve Terakki?

Şimdi şunu söyleyebilirim, özellikle bu *hürriyet ve müsavet*, bu ikisi kilit sözcüktür. *Uhuvvet* ve *adalet* de vardır; onlar dörtlüdür aslında ama asıl vurgulanan bu ikisi yani *hürriyet* ve *müsavet* sözcükleridir, yani *özgürlük* ve *eşitlik*. Şimdi bu alanda bence önemli bir yol kat edilmiştir. Bir kere bir tür fikir özgürlüğü vardı, yani tartışılan risale portföyüne baktığımız vakit, çok geniş bir alanda her türlü fikrin ifade edildiği bir evre olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bir takım temel özgürlükler mevzuata bağlanmıştır, yani *kodifiye* edilmiştir, toplantı ve gösteri gibi özgürlükler, cemiyet kurma özgürlükleri. Ama tabii bunlar beraberinde belirli sınırları getirmiştir, mesela sendikal özgürlük sınırlanmıştır, grev büyük ölçüde yasaklanmıştır. Ama ben o dönemde güçlü bir kamuoyunun da oluştuğunu görüyorum. Tabii o dönemde bir takım siyasi cinayetler işlenmiştir, daha sonra Türkiye tarihinde olduğu gibi, bunları da göz ardı etmemek gerekir. Ama bence *II. Meşrutiyet* aslında son derece hareketli bir evredir; siyasi fikirlerin bir kaosu bile söz konusu olabilir o ortamda. Daha önceki dönemlerde hiç bir şekilde olmayan, yani Abdülhamit döneminde ya da daha önceki dönemlerde olmayan bir çoğulculuk vardır. Bunu derneklerde görüyoruz, dergilerde görüyoruz, bir takım konferanslarda görüyoruz. Bunun ötesinde kadınların özgürlük kazandığı bir evredir bunu da göz ardı etmemek gerekir. Türkiye'de bir ilk dalga feminizm bu evrede gündeme gelmiştir, Türkiye'de sosyalist düşüncenin ilk evreleri bu dönemde gündeme gelmiştir, yani bir dizi aydınlanmacı diye nitelendirebileceğimiz görüşler bu dönemde yeşermiştir. O nedenle *İttihat ve Terakki*'nin siyasi iktidar kavgası toplumsal bağlamda çok daha farklı yansımıştır. Bu tür fikir hareketlerinin dizginlendiğinden bahsedemeyiz aslında. Yani Cumhuriyet daha sınırlayıcıdır bana sorarsan. Ancak *II. Meşrutiyet* döneminde savaş yıllarında filan bir takım derneklerin kapanması söz konusu olmuştur, onları da savaş konjonktürüyle bağlantılı olarak ele almak mümkündür diye düşünüyorum. Bu ilkelere ve bu insanların siyasi programlarına baktığım vakit şunu görmekteyim ki aslında, *İttihat ve Terakki*'nin 1908 programı son derece ileri bir programdır ve özellikle *Fransız Devrimi*'nden esinlenmiş bir programdır. Tabii program her zaman ne kadar uygulamaya sokulabilir, ne kadar gerçekte uygulanmış olabilir bunun sorgulanması gerekir ama bütün bu savaş yıllarında ne kadar yol kat edilebilirdi onu da ayrıca düşünmek gerekir.

1908 sonrası toplumsal ve politik özgürlüklerin daha fazla olmasını sadece Abdülhamit döneminin baskıcı karakteriyle mi ilişkilendirebiliriz? Bu fikirler neden daha önce etkin olamamıştır?

Tabii onun da bir payı var. Jön Türklerin daha önceki rejime bir tepkisel bakışı var, bunu göz ardı etmemek gerekir. Ama tabii bir de bu insanların entelektüel kimliklerinin kendi formasyonlarını da düşünmek gerekir. Bunların bir kısmı Avrupa'daydı, oraya kaçmıştı. Oradaki fikir hareketlerinden önemli ölçüde etkilendiler. Daha sonra okudukları kitaplardan ve okulda gördükleri derslerden

etkilendiler birçok konuda. Yani şu kadarını söyleyeyim, Meşrutiyet aydını, Abdülhamit dönemi aydınına göre çok daha ötedeydi ve çok daha geniş bir ufku var idi. Bunu aslında yazdıklarından çizdiklerinden görebiliriz. Bir Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı tarih ile Ahmet Reşat'ın yazdığı tarih arasında dağlar kadar fark var. Bu insanlar bir ölçüde Batı'yı daha kapsamlı bir biçimde anlama kapasitesine sahip insanlar oldu. İki dönemde de yapılan çevirilere baktığımızda bunu görebiliyoruz. Abdülhamit döneminin çevirileri ile Meşrutiyet döneminin çevirileri hiçbir şekilde karşılaştırılmaz. Cumhuriyetin kadrolarının zihinsel dokuları büyük ölçüde II. Meşrutiyet'in yayınlarında aranması gerekiyor.

O dönemin halk kitleleri açısından anlamı neydi? 1908 sonrası imparatorluğun çeşitli yerlerinde yapılan kutlamalar ve halkın bunlara katılımı ne düzeydeydi?

1908 ayı zamanda Türkiye'de medya tarihi açısından yani iletişim tarihi açısından da son derece ilginç bir olay. İmparatorluğun dört bir yanında bir meşrutiyet ilanının bu denli yankı uyandırması, o günün medya olanaklarını düşündüğümüz takdirde gerçekten son derece ilginç bir sonuç veriyor. Ama tabii telgraf var, gazete var, bir takım yayın organları var, bütün bu faktörler ışığında baktığımız vakit güçlü bir mobilizasyon sağladı. *Abdülhamit* dönemine siyasi baskı bağlamında bakıyoruz, fakat ekonomik yönden de belli bir daralmanın yaşandığı bir evreydi. İngilizce'de "rising expectations" dediğimiz bir olay var, insanlar çok daha büyük bir umut beklentisi içindeydi. O nedenle 1908 herşeyi ifade etti insanlar için. "*Hürriyetin İlanı*" diye bilinen şey aslında "herşey değişecek, yepyeni bir döneme gireceğiz", yani *Abdülhamit*'in bu denli yargılanmasının arka planında da o var, insanlar beklentilerini daha doğrusu umutlarını yitirdikleri bir dönemden çok daha farklı beklentilerin olabileceği bir evreye geçiyorlar. O yüzden imparatorluğun dört bir yanında son derece umutla karşılandı 1908. Bu *Kanun-i Esasi* olayı son derece sembolik bir anlam ifade ediyor o tarihlerde. Bir kanun metninin tüm dünyayı değiştirebileceği beklentisi var insanlarda ve o nedenle de mesela 1908 seçimlerine büyük bir coşkuyla katıldı insanlar. Bir de olay çok daha görünür bir hale geldi; seçimler oluyor, seçim sandıkları konuluyor, adaylar konuşuyor, bir takım pratikler var, nutuklar söyleniyor yani toplum çok daha hareketli hale geldi.

Politikleşti yani bir anlamda...

Tabii aşırı bir politikleşme var, buna duyarsız kalması beklenemez insanların. İnsanlar birçok açıdan bu politikaya çekildiler, politika konuşmaya başladılar bir şekilde. Bu tabii daha önceki yıllarda olmayan bir şeydi, geçmiş yılların birikimi bir noktada bardağı taşıran bir faktör oldu. Burda insanlar beklenenin çok ötesinde bir politikleşme süreci yaşadılar. Yayınlara baktığımızda da bunu görebiliyoruz. Eli kalem tutan herkes bir risale yazdı o tarihlerde. O dönemler bir risale evresi. Fikirsiz insan yoktu diyeyim, herkesin bir fikri vardı diyebilirim. Bu tabii politikayı çok ön plana çıkardı o tarihlerde.

Peki karşı hareketler... 1908'e karşı olan fikirler ve hareketler var mıydı?

Tabii karşı hareketler de oldu. Her yeni düzen varolan düzeni sorgular. Varolan düzende de çıkarı olan insanlar yeni düzene karşı bir tavır koyarlar. Birçok kişi rahatından oldu 1908'le birlikte düzeni bozuldu. Bu düzeni bozulan kesim bunu değişik şekillerde ifade edebilir; bu sokağa çıkıp “*şeriat isteriz*” şeklinde de olabilir. O yüzden bu düzen bozukluğunda *31 Mart* bunun tipik bir örneği. Varolan çıkarların, düzenin bozulması ve yeni düzenin de belirsizliği, ne getirdiğinin daha belli olmayışı ve birçok alanda da yeni düzenin çarpık bir takım sonuçlar vermesi, insanların kendi kültür normlarıyla ters düşen bir ortamla karşı karşıya gelmeleri, gayri ihtiyari tepki duymalarına neden oldu. Bu aslında bir tepki ortamı oluşturdu 1908'e karşı. Bunlar tabii değişik şekillerde oldu bir taraftan “*şeriat isteriz*” dendi, bir taraftan “*bunlar mason*” dendi filan.

Bu bağlamda 31 Mart'ı bir karşıdevrim olarak tanımlamak mümkün mü?

Yok, karşıdevrim olarak değil... İttihatçılar da çok iyi kullandılar bunu, daha çok bir *irtica* olarak, yani bir *karşıdevrim* olarak sundular ve o günden bugüne de Türkiye'de bu devrim-karşıdevrim tartışması sürgit devam ediyor. Orada düzen değişikliğine karşı tavır koyan insanlara, belki bugün daha sofistike bir şekilde ifade etmek gerekirse, muhafazakar diyebilirsin. Öbürlerine de daha radikal diyebilirsin. Yani böyle bir ikilem ortaya çıkıyor ama Türkiye'de genellikle böyle kavramlar uca itildiği için bir taraf bir noktada gerici oluyor, öbür taraf kimilerince komünist oluyor falan, böyle bir takım uç noktalara itilmiş oluyorlar. Oysa düzen değişikliği ile düzenin savunusu şeklinde, yani varolan çıkarların savunusu şeklinde bakmak mümkün bu tür çatışmalara.

1908'i bir de imparatorluk içindeki cemaatler açısından değerlendirdiğimizde, cemaatler arası ilişkilere nasıl bir etkide bulunduğunu söyleyebiliriz?

İmparatorluklar aslında ulus devletlerden, ulusal devletlerden çok daha farklı bir yapıya sahip. Ulusal devletler daha türdeş olma çabası içerisinde, imparatorluklar ise çok uluslu -daha doğrusu çok unsurlu demek gerekir- çok unsurlu, çok dinli, çok daha pluralist yapılara sahip. Bu nedenle, bu imparatorlukların gevşek yapısı içerisinde aslında kimlikler de birden fazla olabiliyor. Trabzonlu olabilirsiniz, Rum olabilirsiniz ama aynı zamanda Osmanlı'sındır; Kayserililidir, Ermeni'sindir ama gene Osmanlı'sındır. Böyle farklı kategoriler oluşturmak mümkün Osmanlı açısından. Osmanlı'da da bu dönemde böyle farklı kimlikler var idi. Yalnız bu farklı kimlikler imparatorluğun gidişatı doğrultusunda farklı oranlarda ön plana çıkabiliyor. Osmanlı iken giderek daha Ermeni olabiliyorsun. Bu bir noktada Osmanlı'nın bir darboğaza girmesi, çözülme evresine girmesiyle birlikte, Osmanlı'daki değişik unsurların kendi kimlikleriyle ortaya çıkıp bir ölçüde kendi başlarına çözüm arama süreçlerine denk düşüyor; yani bir noktada cemiyetten cemaata doğru bir kayış olabiliyor. Şimdi bu yaşandı tabii Osmanlı'da II. Meşrutiyet yıllarında. O nedenle de bir takım milliyetçilikler yeşerdiğini söyleyebilirim Osmanlı topraklarında. Aslında imparatorluğu oluşturan unsurları kardeş bilen, o unsurların birlikteliğini savunan imparatorluk çözülmeye başladığı an, bu tür

unsurlar birbirlerini ötekileştirmeye başladılar. Bu aslında gayri ihtiyari etnisite diye nitelendirebileceğimiz bir takım çatışmaların doğmasına neden oldu. Bir noktada Osmanlı'nın kendi kimlik krizi farklı milliyetçiliklerin yeşermesine neden oldu. Bu belki de imparatorlukların kaderiydi, yani sırf Osmanlı'da olan birşey değil; Avusturya-Macaristan'da da oldu, Prusya'da da oldu. Değişik imparatorluklarda da benzer bir imparatorluk çözülmesi beraberinde bu tür uluslaşmaları gündeme getirdi. Nitekim *Wilson Prensipleri* bunun bir kanıtı. Bu tabii yüzyıllardır birlikte yaşamış insanların birbirlerine karşı bilenmelerine neden oldu, tatsız olaylara yol açtı ve çözüm olarak insanlar türdeşlik arayışı içerisine girdiler. Yani yüzyıllarca birlikte yaşayan insanlar kendi kafalarına göre türdeş kategoriler oluşturdular. Bu arada tabii entellektüel dürtüler burada önemli rol oynadı. Bir takım milliyetçilikler inşa edildi. Bu da imparatorluklardan çok daha sağlıklı bir takım ilişki ağlarının gündeme gelmesine neden oldu.

1908'in siyasal kültürü konusunda biraz daha konuşalım isterseniz... II. Meşrutiyet'in siyasal kültürünü kullandığı semboller açısından bir değerlendirmeye tabi tutabilir miyiz?

Bir kere II. Meşrutiyet bize çok ilginç bir kavram paketi getirdi. Daha önce olmayan kavramları getirdi ve zaten onların üzerine inşa edildi daha sonraki gelişmeler. Diyebilirim ki bugün sosyal bilimlerde kullandığımız birçok kavramın kökeni II. Meşrutiyet yıllarında gündeme geldi. Yani bu kavramlar belki daha önce Osmanlı'da filan vardı, ama o anlamda kullanılmıyordu. Ne bileyim cemiyet kavramı vardı ama II. Meşrutiyet'in cemiyet kavramı çok daha sosyolojiktir. Halk kavramı mesela; daha önce de vardı halk ama halketmek-yaratmak anlamına geliyordu, bugünkü anlamdaki halk değildi. Biz bütün bunları, birçok kavramı II. Meşrutiyet'te inşa ettik ve bu kavramlar üzerine dilden yola çıkarak bir ulus inşası sürecine girdik. Bu açıdan bence II. Meşrutiyet en önemli katkısını dil aracılığıyla gerçekleştirdi, yani dilin bir inşa unsuru olabileceğini gösterdi. Biz bu dilde sadeleştirme evrelerini filan çok tali unsurlar olarak ele alıyoruz ama aslında özünde çok aslı unsurlardır; geçmişle bağı ancak dille koparabiliyorsunuz. Tıpkı Cumhuriyet yıllarında olduğu gibi, dil devrimi benzer bir kopuşu gündeme getirdi ki o daha da radikal olarak harfle yaptı, harf devrimiyle bu kopuşu gündeme getirdi. O nedenle II. Meşrutiyet'in sembollerinin başında bana sorarsan kelimeler geliyor. Bu kelimeler çok önemli sembolleri oluşturdu ve bir noktada geçmişle bağı kopardı. II. Meşrutiyet'in dili diyelim ki daha önceki, Abdülhamit döneminin diline oranla son derece radikaldir. Yani hatta bunu kimi yazarların eserlerinde çok net bir şekilde görürsün. Mesela *Yeni Lisan hareketi* öncesi *Ziya Gökalp*'in yazdıklarıyla *Yeni Lisan* sonrası yazdıkları arasında dağlar kadar fark vardır. Bugün benim birçok öğrencim *Yeni Lisan* öncesi *Ziya Gökalp*'i okumakta güçlük çekiyor veya okuyamıyor, oysa daha sonrası daha rahat bir şekilde okunuyor. Yani bir noktada dil çok önemli bir işlev gördü. Şimdi II. Meşrutiyet'in bazı kilit sözcükleri vardır bunlardan biri "yeni"dir. Mesela "yeni lisan", "yeni felsefe", "yeni mecmua", "yeni aile"... İkinci sözcük de "milli"dir; yani "milli tiyatro", "milli edebiyat", "milli kütüphane", "milli mensucat", "milli mahsulât", "milli kantariye", "milli ekmeççilik", "İtibar-ı Milli Bankası"... her şey milli... Bu kavramlar aslında geçmişte olmayan kavramlar ve bunlar için bir takım yeni terimler üretiyorsun ve

onların üzerine inşa ediyorsun yeni toplum dokusunu. O açıdan baktığımızda II. Meşrutiyet semboller açısından da son derece önemli; işte demin gündeme getirdiğimiz hürriyet, musavat, uhuvvet; bu tür kavramlar önemli. Birçok kavramı da II. Meşrutiyet Batı'dan esinlenerek almıştır ve II. Meşrutiyet bu bağlamda da daha önceki *Tanzimat*, *Abdülhamit* dönemine oranla çok farklı bir çizgiye oturur. Çünkü çok fazla *replika*, Batı'dan alıp Türkiye'ye adapte etme çabası vardır. Mesela ne bileyim *Ziya Gökalp'in Durkheim'ı replika* etme çabasını alabilirsin veyahut *Prens Sabahattin'in Le Play'i replika* etme çabasını görürsün. Birçok iktisatçılarımız o dönemde birtakım kişileri *replika* etme çabası içersindedirler. Hatta bunlar bir tür intihal niteliği bile taşır ama o tarihlerde böyle birşey söz konusu olmadığı için almış, çevirmiş, üstüne kendi adını koymuştur filan insanlar. Ama ben bu tür transferlerin kötü birşey olduğu kanısında da değilim, toplumlar bu şekilde evriliyor; yani daha sonra onlar içselleştirilmiştir. *Ziya Gökalp* ne kadar orijinaldir tartışabiliriz o bağlamda; mekanik dayanışma, organik dayanışma, tesanüt olarak tanımladığı kavramlar filan büyük ölçüde *Durkheim'dan* alınmıştır. Ama tabii bunları çok işlevselleştirmiştir, Cumhuriyet'in inşasına yönelik bir takım "building block" dediğimiz hale getirmiştir, inşa taşları olarak görmüştür. Aslında pek de yadırgamamak gerekir, geciken uluslarda bu tür transferler olur ve tercümenin çok önemli bir rolü vardır. Şimdi tabii Osmanlı entellektüelleri aynı zamanda dikkat edersen hepsi eylem adamıdır. Köşesine çekilip entelektüel fikir üreten insan yoktur, hepsi aktiftir. Fikir ürettiğini sandığın insanlar da fikir üretmez aslında, mesela *Tevfik Fikret'in* fikir dağarcığı son derece dardır baktığın vakit düzyazılarına filan. Bütün eserlerini oku, dört tane mi ne yabancı yazara gönderme yapıyor hayat boyu. Meşrutiyet aydınları eylem içinde fikirlerini geliştirmiştir. O nedenle de bu fikirlerde çok fazla zikzak vardır. "Aa bu adamlar neden bu kadar tutarsız?" dersin ama aslında o tutarsızlık değildir, çünkü koşullar o denli değişir ki ve bunlar o denli olayın içindedir ki... Bir taraftan parti ideologusundur, öbür taraftan partinin her türlü tamimini, taşraya giden tamimini yazarsın, öbür taraftan çocuk şiiri yazarsın, öbür taraftan felsefe yaparsın falan filan, dergi çıkartırsın, herşeyin yani o tarihte insan olarak. Bunların birçoğu da askerdir aynı zamanda, yani asker olarak cephededir. Yine mesela *Ömer Seyfettin* de askerden gelen insanlardandır.

Biraz da sizin çalışmalarınızın yoğunlaştığı, 1908 sonrası çalışmalarından bir tanesi olan kadın meselesiyle devam edelim biraz. 1908'in kadın meselesine olan etkisi ne olmuştur?

Ben aslında Türkiye'de "birinci dalga feminizm hareketi" olarak görürüm o tarihteki gelişmeleri. O tarihlerde feminizm hareketiyle birlikte gitmiştir milliyetçilik ve kadın hareketi giderek bir anlam kazanmıştır. O müsavat sözcüğü, *İttihat ve Terakki'nin* müsavatu, aynı zamanda *müsavat-ı tamme* dedikleri, tam *müsavat* dedikleri toplumsal cinsiyetler arasında da bir eşitlik anlayışı gündeme getirmiştir. O tarihlerde bir ölçüde kısmi bir devlet feminizminden, yukarıdan bir feminizmden de söz etmek mümkün. Devlet önünü açmıştır bir takım şeylerin. Kızlara eğitim zorunluluğu getirilmiştir, kadınlar için üniversite açma girişimi olmuştur, kadın-erkek mirastan eşit pay almaları doğrultusunda kararlar alınmıştır, daha sonra *Hukuk-u Aile Kararnamesi* ile resmi nikâh gündeme gelmiştir, boşanma hakkı kadınlara tanınmıştır, 16 yaş altında genç kızların evlendirilmeleri yasaklanmıştır...

Tamam, bunlar devletin yaptığı şeyler, ama kadınlar da birçok dernek kurmuştur, dergiler çıkartmışlardır, bilfiil o dönemde oluşan ulusal kimliğe destek vermişlerdir, konferanslar düzenlemişlerdir, bir noktada kadınlar görünür olmuştur. *İttihat ve Terakki*'ye duyulan tepkilerin bir kısmı da burdan kaynaklanır, bu denli görünür olmaları kimi kesimlerce yadırganmıştır. Bu tarihte literatürde bir tür kadın literatürü oluşmuştur, hatta müstehcen literatür oluşmuştur. Tabii Türkiye'deki bu dalga, Osmanlı'nın dışarıya açılmasıyla da çok yakından bağlantılıdır, yani dünyayı yakından izleyebilmesinin sonucu olarak, Batı'daki feminizm hareketinin yankıları olarak da görmek gerekir. *Halide Edip* ve benzerleri dışarıdaki kadın hareketini yakından bilen, yakından izleyen insanlardır. Onların da etkisi olmuştur tabii, fakat en büyük etkilerden biri I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu emek açığıdır. Savaşa sevk edilen, cepheye sevk edilen asker geride önemli bir istihdam açığı yaratmıştır, bunu da bir şekilde kadın emeği doldurmuştur. O güne kadar evinin içinde ev kadını olan kadın, bundan böyle bilfiil iş hayatına girmiştir. Bu sırf Türkiye'de değil tüm dünyada böyle olmuştur. Önce belediyede çalışmıştır, askeri fabrikalarda çalışmıştır, kadın alayları oluşturulmuştur, tarımda kadın taburları oluşturulmuştur, ziraat amele taburları oluşturulmuştur. Yani kadınlar bir şekilde iş hayatına çekilmiştir. Hele İstanbul gibi büyük şehirlerde daha farklı işlerde de çalışmışlardır. Ne bileyim erkek berberleri bile olmuştur kadınlardan, bütün temizlik işçileri, sokak temizlik işçileri kadın olmuştur. Yani kadınlar çok aktif bir konuma gelmişti II. Meşrutiyet yıllarında.

Cumhuriyete doğru giderken bu birikim, bu deneyim nasıl aktarılıyordu?

Kısmen aktarıldığını söyleyebilirim. Çünkü savaşlar toplumu çok "maço" kılıyor, savaşlar sonrasında tüm kahramanlarımız erkekler oluyor. Bunun etkilerini görüyoruz tabii Cumhuriyet ile birlikte. Tabii *Medeni Kanun* gibi gelişmeleri gözardı edecek değilim, bunların önemini vurgulamak gerekiyor. Kadın için cumhuriyet yıllarında da Türkiye'de önemli kazanımlar elde edilmiştir, ama bir savaş epopesi son derece hâkim olmuştur, yani toplumda hâkim unsur bir noktada bu on yıllık savaşta kahramanlık ve cesaret unsurudur. Ve "*cesaret eşittir erkek*" dediğiniz vakit de, erkeğin bir noktada daha bir vurgulandığı bir dönem de yaşanmıştır bunu da gözardı etmemek gerekir. Öbür taraftan nüfusun büyük ölçüde kırılmış olması, kadına doğurganlık alanında yeni görevler yüklenmesine neden olmuştur, bunu da gözardı etmemek gerekir. Bir taraftan bu tür bir devlet feminizmiyle kadın yüceltilmek istenmiştir, ama öbür taraftan "*ne kadar çok doğurursan doğru*" denmiştir kadına ve bu bir ölçüde çelişik bir durum da yaratmıştır.

Buradan yine en önemli katkıları yaptığınız alana, iktisat alanına girelim isterseniz. II. Meşrutiyet döneminin iktisadi gelişmeleri hakkında neler söyleyebilirsiniz?

Şimdi başlangıçta II. Meşrutiyet liberal bir iktisat anlayışının hâkim olduğu bir evreydi. Belirttiğim gibi o parlamenter yaşam, anayasal yaşam, liberal düşünce aslında iktisatta da liberal unsuru ön plana çıkarıyordu; ama bu görüşler kısa sürede terk edildi. Terk edilmesinin nedeni büyük ölçüde bu evrede oluşan ulusçu anlayışlardı diyebilirim. Somut olarak, pratikte bir yol katedilemeyeşinin sonucuydu.

Çünkü Meşrutiyet döneminin liberal yapısı aslında bir noktada ekonomiyi fazla dışarıya açtı diyebiliriz; bunun olumsuzlukları kısa zamanda görülmeye başlandı. Mesela loncaların resmen kaldırılması, bütün bu faktörler aslında kimi toplumsal katmanları daha düşkün hale getirdi. Bunu gözlemlemekte gecikmedi o sıradaki iktidarlar ve dengelerin piyasa mekanizmasıyla çözülemeyecğini gördü. O nedenle piyasa dışı bir takım arayışlara gidilmeye başlandı, bu bir anlamda koruyucu politikalar anlamına geliyordu. Kendilerinin *milli iktisat* dedikleri bir anlayışa doğru gittiler, yani liberal öğretinin bir ölçüde Türkiye için anlamlı olmadığını idrak ettiler ve ona alternatif olarak gecikmiş ülkelerde gündeme gelmiş olan koruyucu politikaları bir şekilde devreye sokma çabası içersine girdiler. Ama bunu engelleyen temel unsur kapitülasyonlardı, o nedenle ne yapıp yapıp kapitülasyonları kaldırmaları gerekiyordu ve bana sorarsan Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na giriş gerekçesi de bu kapitülasyonlar oldu. Yani ilk yaptıkları iş savaşa girer girmez kapitülasyonları kaldırmak oldu ve ondan sonra, her ne kadar savaşa girmişse de, rahat bir nefes aldı Osmanlı ekonomik bağlamda. Kendi gümrük tarifelerini oluşturmaya başladı, koruyucu politikalarını ihdas etti, bir şekilde kendi başına buyruk bir ekonomik modele doğru yöneldi. Bu içbükey bir ekonomik yapıyı gündeme getirdi. Daha önceki dışbükey yapılara oranla kendi yağıyla kavrulan bir Türkiye'yi kurgulamaya başladılar ki bu iki dünya savaşı arasında Cumhuriyet döneminde de üç aşağı beş yukarı değişik adlarla devam etti. Adına ilk olarak "*iktisadi devletçilik*" dediler, daha sonra "*devletçilik*" dediler, hatta diyebilirim ki ana hatlarıyla II. Meşrutiyet yıllarında ihdas edilen ekonomik model 1980'e kadar sürgit devam etti. İthal ikamesi oldu, planlı dönem oldu şu bu oldu, ama *Tanzimat* döneminde liberal yönde salınan sarkaç, II. Meşrutiyet yıllarından itibaren çok daha koruyucu, kapalı ekonomik modele doğru yöneldi. Bu yöneliş 1980'den itibaren gene ters tarafa, liberal tarafa doğru salınmaya başladı. Tabi bunun ötesinde dünya ekonomisine de bakmak gerekir. Dünya ekonomisi de aslında 19. yüzyılda globalleşen bir ekonomiydi. 19. yüzyılın sonlarından itibaren sarkaç ters tarafa doğru gitmeye başladı. Yani bizim "*küreselsizleşme*" dediğimiz, "*deglobalization*" dediğimiz yöne doğru salındı. *İttihat ve Terakki* de işte bu evrede, bu *milli iktisat* dediğimiz politikalarla bu *küreselsizleşmenin* bir parçası haline geldi. Bu sarkaç II. Dünya Savaşı sonuna kadar devam etti, ondan sonra dünya ekonomisi tekrar küreselleşme doğrultusunda adım atmaya başladı. IMF, Dünya Bankası ve benzeri kuruluşlar aracılığıyla Türkiye yarı gönüllü olarak bu sisteme bir şekilde entegre oldu. Ama 1970'lerin krizi Türkiye için seçenek bırakmadı, Türkiye bir şekilde küreselleşmenin göbeğine oturmak durumunda kaldı. Yani bu bağlamda baktığımız vakit, Türkiye'de devamlılıktan söz ediyoruz deminden beri, en büyük devamlılık bana sorarsan ekonomik politikalar bağlamında oldu. *Milli İktisat* dediler, dil sadeleşmesiyle birlikte *ulusal ekonomi* oldu, hatta *milli ekonomi* dendi bir aralık filan, değişik şekillerde ifade edildi ama o devamlılığı görüyoruz. Buna bir süreç olarak olarak bakmak lazım.

Peki sizce genel olarak baktığımızda Türk siyasal yaşamında 1908'in etkisi ne olmuştur?

Vallahi biraz önce unutulup unutulmadığından bahsettik ama hala 1908'de yaşıyorumuz gibi geliyor bana. Yani o denli hala aynı sorunlar, bu gerici-ilerici, din

faktörleri filan, bütün bu bugünkü siyasal tartışma, siyasetimizin ana çizgileri büyük ölçüde II. Meşrutiyet yıllarında atılmıştır. İslamcılık falan bunların hepsi o tarihlerde gündeme geldi ama bence II. Meşrutiyet önemli bir aydınlanma evresiydi Türkiye açısından ve diyebilirim ki fikir tarihi açısından en zengin evresi II. Meşrutiyet. O nedenle aslında bugün büyük ölçüde tartışmalarımızı gene üç aşağı beş yukarı onlar üzerine inşa ediyoruz, ama ne kadar bilinçli bir şekilde yapıyoruz o ayrı bir olay. Bugün hala kitap piyasasına baktığımızda, *Ziya Gökalp* basılıyorsa, bir *Prens Sabahattin* basılıyorsa, hala bunlar ortalıkta dolaşıyorsa düşünür olarak, aslında biraz sorgulamamız gerekir kendimizi, bundan sonra hiç düşünürümüz olmadı mı, illa hala dönüp dolaşıp bu insana refere ediyoruz, bu insanlara gönderme yapıyoruz? İşte *Susurluk olayı* ortaya çıkıyor, *İttihat ve Terakki*'ye gönderme yapılıyor. Yani her türlü fatura bir noktada *İttihat ve Terakki*'ye çıkartılabiliyor Türkiye'de son zamanlarda. Bu da şunu gösteriyor ki, o dönem gerçekten önemli bir dönemdi, o dönem hala çok net değil. Daha doğrusu bir takım retoriklerle çözmeye çalışmışız o dönemi. Gönül ister ki 2008 nedeniyle daha mesafeli bir şekilde bakalım, yorumlamaktan çok anlamaya yönelik bir çaba sarfedelim. İnsanlar şimdi daha bir serinkanlı olarak geçmişe bakabilirler diye düşünüyorum, güncel kaygılardan arınmış bir şekilde geçmişe baktığımız vakit, bütün bu evreler bizim kendi tarihimizdir, sahip çıkmamız gereken bir tarihtir.

Son olarak tarih araştırmacıları ve tarih öğrencileri açısından, bu dönemi incelemek isteyenler ne tür kaynaklar üzerinden ilerleyebilirler ve bu kaynaklara ulaşmada ne gibi zorluklar vardır?

Şimdi Türkiye'de bilim insanının, tarihçilerin özellikle, önemli darboğazları var; bu Batı'da olmayan bir darboğaz. *Şerif Mardin*, bir "kırık" ya da "fracture" olarak tarif ediyor bu darboğazı. Bizim bilim insanının geçmişe yönelebilmek için bir kere tekniklerle donanması gerekiyor. Şimdi 1928'de bir harf devrimi geçirmişsin, bir noktada geçmişle köprüleri atmışsin, herşeyden evvel geçmişe yönelebilmem için eski Türkçe bilmen gerekiyor, daha doğrusu eski harfleri bilmen gerekiyor. Eski harfleri bilmen de yetmiyor, çünkü dil de büyük bir kırılma geçirmiş, en azından ikinci evrede, 1910'lar ve 1930'larda. Yani gerilere gittikçe aslında işin semantiği de değişiyor her yönüyle. Bir noktada çok farklı bir kelime hazinesiyle karşı karşıyasın, bir yabancı dil öğrenircesine kendi dilini revize etmen gerekiyor geçmişe yöneldiğin vakit. Bu tabii bizim birçok sosyal bilimcimizi ürkütüyor ve çoğu kez de varolanla yetinmeyi yeğlemelerine neden oluyor. Diakronik olarak yani tarihsel eksenli çalışmaktan çok senkronik çalışmayı tercih ediyorlar, yani güncel sorunlara bakmayı tercih ediyorlar; ya da diakronik olarak baktıkları vakit, o güne kadar yapılmış olan verileri yeni bir harmanlamayla veya Batı'dan alınan bir model ışığında o verileri tekrar sokuşturarak belirli boşluklara çözüme çabası içerisinde oluyorlar. Bu tabii skolâstik bir anlayışı gündeme getiriyor ve bir noktada pek de fazla yol kat edemememize neden oluyor. Şimdi herşeyden evvel ben şuna inanıyorum, bilim insanımız bir boyutuyla bu Çin seddini aşmak zorunda. Geçmişe yöneldiği vakit, yani sosyal bilimciysen ve eğer makro çalışacaksan, o makro, tarihsel eksenini içerecek bir makro ise, bir şekilde bu engelleri aşmak durumundasın. İkincisi tabii tersten de bakıldığı vakit, kimi insanlar bu engeli aşmış olabilirler ama o insanlar da dünyayı bilmiyorlar, daha doğrusu teoriyi bilmiyorlar, genel sosyal kuramı

bilmiyorlar. Türkiye'nin o içbükey sosyal bilim anlayışını da kırması gerekir daha dışbükey olması gerekir, çok daha karşılaştırmalı global bir perspektifle tarihe, daha doğrusu sosyal bilimlere bakabilmesi gerekir. Yani Türkiye'nin bu iki açmazı var diyebilirim. Türkiye'de bu ikinci açmaz sosyal bilimlerin yeterince gelişmemesinden kaynaklanıyor, umudumuz giderek açılacaktır bu alanda, ama bu birinciyi bir şekilde idrak edip kırmaları gerekir. Ben Türkiye'de, bırak Osmanlı'yı, Cumhuriyet'in belirli bir misyonla gerçekleştirdiği kırılma olayını aşmadığı takdirde, araştırmacının, Cumhuriyet'i bile anlamakta zorluk çekeceği kanısındayım. Kırılmanın kendine göre bir mantığı var, yeni harflerin kendine göre bir mantığı var ama o mantığı bilim insanının veri olarak almaması gerekir, o mantığı sorgulayabilmesi gerekir ki daha bütünsel, bütüncül bir şekilde olayı kavrayabilsin görebilsin.